

F. M. ALLAHVERDIYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti

DİLİN FONETİK SİSTEMİNDƏ VƏ İNTONASIYA STRUKTURUNDA KONSTANTLIQ VƏ VARIATIVLİK MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *fonetik sistem, intonasiya strukturu, konstantlıq*

Ключевые слова: *фонетическая система, структуры интонация, константность*

Key words: *phonetic system, intonation structure, constancy*

Dil sistemində variativlik probleminin tədqiqi XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Lakin bu sahədə aparılan tədqiqat işləri istər miqyasına görə, istərsə də miqdarca geniş vüsət ala bilməmişdir. Bunun səbəbini, görünür, sahənin qeyri-ənənəvi olmasında və mürəkkəbliyində, eləcə də mövcud dilçilik metodlarının burada tətbiq olunmasının çətinliyində axtarmaq lazımdır.

G.P.Torsuyev qeyd edir ki, konstantlıq və variativlik dil strukturunun əsas xüsusiyyətlərindən olub onun daxili təbiəti və təyinatı ilə bağlıdır. Onlarsız dil nə mövcud ola bilər, nə də inkişaf edə bilər. Konstantlıq və variativlik dilin bütün aspekt və səviyyələrində dil vahidlərinin spesifikasiyasına uyğun şəkildə təzahür edir [71, 34].

Qeyd etməliyik ki, G.P.Torsuyev həmin tədqiqat işində variativliyin bir neçə funksiyası haqqında fikir yürüdür. Bunlar arasında variativliyin üslubfərqləndirici və ya üslubi funksiyası haqqındakı fikri məsələnin cümlə intonasiyası səviyyəsində tətbiq oluna bilməsinə ciddi zəmin yaradır [71,41].

Problem üzrə ilk tədqiqatlar aparan dilçilərdən birinci növbədə F.Y.Veysəllinin fəaliyyətini qeyd etmək istərdik. Bu sahə üzrə o, hələ keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, tədqiqatlar aparmış və variativlik üzrə dilin həm fonemlər sistemi, həm də intonasiya strukturu səviyyələrində araşdırmalarını davam etdirmiş, bir sıra əsərlər yazmışdır.

Bununla F.Y.Veysəlli variativlik məsələsini bir prioritet sahə kimi dilçiliyimizə gətirmiş, dilin müxtəlif səviyyələri və aspektləri üzrə onu inkişaf etdirməyə başlamışdır [4,173].

F.Y.Veysəllinin ardınca digər bir dilçimiz, D.N.Yunusov variativlik problemini dilin sintaksisi və intonasiyası səviyyəsində tətbiq edərək, onu müxtəlif sistemli (İngilis və Azərbaycan) dillərinin materialı əsasında müqayisəli planda tədqiq etmiş və nəticədə həmin mövzuda bir sıra məqalə və monoqrafiyalar dərc etdirmişdir [3, 93].

Qeyd etməliyik ki, intonasiya variativliyi danışmaq prosesində çox hallarda situasiya müxtəlifliyi ilə bağlı olur.

Bununla bağlı F.Y.Veysəlli yazır: “İntonasiyanın köməylə müxtəlif semantik mənalar və çalarlar ifadə olunur. Ancaq bu müxtəliflik eyni ünsiyyət məqamında yaranmır. Münasib məqama uyğun olan mənənin ifadəsi üçün dil daşıyıcısı uyğun intonasiya variantını seçir” [5,235].

Beləliklə, sırf fonetik və intonativ variativliyin cümlə semantikasının fərqləndirilməsinə təsiri məsələsi əslində cümlə fonologiyasının öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

Real ünsiyyət prosesində heç bir cümlə növü təcrid olunmuş şəraitdə işlənmir. Cümlə hər hansı bir məqamda, situasiyada müəyyən məqsədlə ifadə olunur və adekvat intonasiya formasını qəbul edir. Başqa sözlə, eyni cümlə strukturu ayrı-ayrı kontekstlərdə heç zaman eyni intonasiya konturu ilə ifadə olunmur, o, mütləq variativliyə uğrayır.

İngilis nitqi haqqında danışarkən biz növbəti iki suala cavab verməliyik.

1. Biz səs tonu səviyyəsindəki variativliyi öyrənərkən nəyi müşahidə edə bilərik?

2. Bizim müşahidə etdiyimiz fenomenin linqvistik əhəmiyyəti nədir?

Bu suallar sadə olaraq bu cür də verilə bilər:

1. İntonasiya forması nədir?

2. İntonasiyanın funksiyası nədir?

Biz intonasiyanı nitqin qısaca bir hissəsi olan tək hecanın deyilişini müşahidə edərkən qiymətləndirə bilərik. Beləliklə bir neçə bir hecalı sözlərin intonasiyasına nəzər yetirmək lazımdır. Bu bizə mövzunun sadə müqayisəli şərhini verir.

Bir hecalı “yes” və “no” sözlərinə nəzər yetirmək lazımdır. İlk olaraq bu sözlərin həm sabit, dəyişməz tonla, həm də qalxan və enən tonla deyilə biləcəklərinə diqqət yetirilməlidir. Əgər “yes” və “no” sözlərini sabit, dəyişməz tonla desək, (sanki biz sabit bir notda oxumağa çalışırıq) qeyri-təbii səslənişin şahidi oluruq və eyni zamanda qeyd edək ki, ingilisdillilər bir hecalı sözlərdə əksər hallarda sabit tondan istifadə etmirlər. Əsasən variativ tonlardan istifadə edirlər. Əgər ingilisdillilər “yes” və “no” sözlərini müəyyən, bitkin tərzdə deyirlərsə, bu zaman onlar enən tondan istifadə edirlər – bu səs tonun yüksəkdən alçağa doğru hərəkətidir. Əgər onlar “yes” və “no” sözlərini sual tərzində demək istəyirlərsə bu zaman yüksələn tonla deyirlər – alçaq tondan yüksək tona qalxan hərəkətdir [7, 152].

Qeyd edək ki, ton variativliyi haqqında danışarkən onun funksiyası haqqında da müəyyən qədər məlumat verilmişdir; danışan tərəf nəzərə almalıdır ki, o öz nitqində emosiyaları, fikirləri düzgün ifadə etməkdə ona uyğun tondan istifadə etsin. Bu zaman bir hecalı sözlərin müxtəlif tonlarla deyilişi zamanı müxtəlif səslənmələr vasitəsilə müxtəlif mənaların ifadə olunmasının şahidi oluruq.

Artıq intonasiya formasının bəzi detalları təsvir edildi, indi isə intonasiyanın bəzi funksiyalarından bəhs edək. Bir anlığa təsəvvür edək ki, nitqimizdə bütün hecalar eyni səs tonu səviyyəsindədir, nə fasilələr var, nə də ki, surət və ya ucalıqda dəyişiklik var. Bu elə bir nitq növüdür ki, biz onu “mexaniki nitq” qurğusu vasitəsilə ifadə edirik və burada cümlələr təcrid edilmiş sözlərin ardıcıl qeydiyyatı kimi qurulur. Bunu izah edərkən görərik ki, intonasiyanın dinləyiciyə danışanın nə demək istədiyini başa düşməsinə kömək edir. İntonasiya vasitəsilə bunları icra etmək yolları çox mürəkkəbdir və burada çoxlu müxtəlif funksiyaları fərqləndirmək yolları təklif edilmişdir. Ən çox təklif edilənlər aşağıdakılardır: [7, 154].

1. Kommunikativ funksiya;

2. Sintaktik funksiya;

3. Modallıq funksiya;

4. Məntiqi funksiya.

Piter Rouç da intonasiyanın bu funksiyaları haqqında bəhs edir. Lakin fərqli terminlərdən istifadə edib. Kommunikativ funksiyanı o, mühakimə və ya diskurs termini ilə, sintaktik funksiyanı qrammatik, modal funksiyanı münasibətbildirmə funksiyası ilə və nəhayət məntiqi funksiyanı isə vurğulayıcı funksiya termini ilə adlandırmışdır [7, 112].

Burada həmin anlayışlar haqqında qısaca məlumat verək. İrəlidə isə onlar haqqında daha geniş bəhs edəcəyik.

1. Nitq aktına geniş şəkildə nəzər salarkən, görürük ki, dinləyici üçün intonasiya hansı informasiyanın yeni, hansının isə artıq məlum olduğunu bildirmək işarəsidir; eyni zamanda danışanın hansı növ ziddiyyəti və ya materialı başqa ton vahidi ilə əlaqələndirməsini və dinləyicidən hansı cavabın gözləndiyini bildirə bilər. Bu funksiya kommunikativ funksiya adlanır və ya Piter Rouçun dili ilə desək, mühakimə (diskurs) funksiyası adlanır.

2. İntonasiya vurğulu kimi qavranılan hecaların qabarıq effektini ifadə etməyə kömək edir və lazımi hecada tonal vurğunu qoymaqla tonal vahidə mənsub ən vacib sözü nəzərə çarpdırır. Bu isə intonasiyanın məntiqi (vurğulayıcı) funksiyası adlanır.

3. İntonasiyanın özündə saxladığı informasiyanı istifadə etməklə dinləyici qrammatikanı və sintaktik quruluşu daha yaxşı dərk edir: məsələn, cümlələr, budaq cümlələr və ya birləşmələr arasında fərqi və qrammatik tabe etmələr göstərilə bilər. Bu intonasiyanın sintaktik funksiyası (qrammatik funksiyası) adlanır.

4. İntonasiya vasitəsilə emosiyalarımızı və münasibətimizi ifadə etmək imkanı verir və bu şifahi nitqə xüsusi "məna" verir [8, 129]. Bu əsasən intonasiyanın modal funksiyası adlanır və ya Piter Rouçun təbirincə desək, bu intonasiyanın münasibətbildirmə funksiyası adlanır.

İntonasiyanın modal funksiyası üzrə indiyədək xeyli işlər yazılıb. Odur ki, onun haqqında ayrıca danışacağıq. Əslində, nəticədə aydın olur ki, o kommunikativ funksiya ilə üst-üstə düşür. Digər üç funksiya qaldıqda isə bu hələ də mübahisəlidir. Onlar haqqında ayrı-ayrılıqda bəhs etmək olar; məsələn, tonal vurğunun yeri ilə yeni informasiyanın təqdim edilməsi sıx əlaqəlidir, sual/nəqli cümlənin fərqli və ziddiyyətin göstərilməsi də, sintaktik və kommunikativ funksiya ilə bərabər əhəmiyyətə malikdir [12, 75]. Məntiqi, sintaktik və diskurs funksiyaları arasında ümumi cəhətin olması isə əlamətdar hadisədir; intonasiya vasitəsilə linqvistik elementlər ilə mətn arasındakı əlaqəni aydın görmək olar.

İntonasiyanın kommunikativ funksiyası sayəsində hər hansı bir cümlənin verilməmiş şəraitdə, hər hansı sual növü, əmr, xahiş və ya nida cümləsi olmasını müəyyən etmək mümkündür. Beləliklə o, cümlənin kommunikativ növlərini müəyyən edir. Onlar:

1. Əmr cümləsi (əmlər, xahiş, xəbərdarlıq və s.);
2. Nəqli cümlə (bütün növ nəqli cümlələr);
3. Sual cümləsi (suallar: ümumi, xüsusi, təkrar edilən suallar və s.);
4. Nida cümləsi (nida və bütün nida növləri) [1, 129].

Əgər intonasiyanın kommunikativ, mühakimə yürütmə funksiyasını nəzərdən keçirəlik, iki əsas fəaliyyət sahəsi müəyyən edirik: bunlardan biri dinləyənin diqqətini informasiyanın ən vacib aspektində mərkəzləşdirməkdir, digəri isə danışığın tərzinin

nizama salınmasıdır. Birinci halda lazımı vurğunun lazımı hecanın üzərində qoyulması vacibdir[13, 56].

| She 'went to `Scotland|

Tonal vurğu daha çox informasiya daşıyan sözün üzərinə qoyulur.

1. | I've, got to take the `dog for a walk|

2. | I've, got to take the dog to the `vet |

“Vet” sözü daha çox informasiyaya malikdir nəinki “walk”. Beləliklə biz tez-tez ton yerləşən sözün “vaciblik” və ya “informasiya” bildirməsini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirik. Məsələn, aşağıdakı buna misal ola bilər:

Your coat's on fire

The wing's breaking up

The radio's gone wrong

Your uncle's died

Beləliklə, bir çox ingiliscə danışanlar tonal vurğunu ismi mübtədə üzərində qeyd edirlər, baxmayaraq hər bir cümlədə sonuncu sözdən bunun daha necə vacib olduğunu görmək çətinidir. Tonal vurğunun yeri hələ də həll edilməmiş olaraq qalır.

Biz diqqəti çəkmək üçün intonasiyanın ən azı iki müxtəlif yolunu göstərə bilərik. Seçilən ton yerləşdiyi ton vahidində ya informasiyanın təqdim edilməsi, ya da verilmiş informasiyanın dinləyicinin və danışanın həmin informasiyanın qavranılmasını göstərir.

İkincisi, istifadə olunduğu sahəyə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, intonasiya iki insanın danışmaq əlaqəsi üçün də vacibdir. Bu zaman danışanın danışan zaman nə etdiyini müəyyən etmək olur – sual verir, məsləhət verir, cəsarətləndirir və s.

Bu funksiya vasitəsilə intonasiya danışmaq aktına dinləyicilərə hansı informasiyanın “yeni”, hansının artıq məlum olan informasiya olduğunu signal edə bilər. Digər tərəfdən intonasiya danışanın kontrast ifadə etməsini, yaxud söhbət zamanı digər ton vahidi ilə bunun əlaqəli olmasını signal edir [7, 184].

Cümlələrdə yeni və məlum olan informasiyanın müəyyənləşməsində tonların rolu vardır. İntonasiyanın diskurs funksiyasına dair fikir söyləyənlər belə hesab edirlər ki, qalxan və düşüb-qalxan tonla ifadə olunan informasiya məlum, enən tonla ifadə olunan informasiya isə yeni informasiyadır [7, 199].

“Qrammatika” sözü burada çox geniş mənada işlənir. Qrammatik funksiyanı cümlələri ixtira etməklə göstərmək olar. Bu cümlələrdəki anlaşıqsızlığı və ikimənalılığı intonasiya variativliyi ilə aradan götürmək olar. Buna tipik bir nümunə “Having sold quickly, they made a profit” cümləsidir. Bu iki müxtəlif yolla göstərilə bilər:

1. | 'Having sold quickly | they made a profit |

2. | Having sold quickly | they made a profit |

Ton vahidi sərhədlərinin yer müxtəlifliyi məna fərqi səbəb olur. O cümlələri bu cür parafraz edə bilərik:

1. A profit was, made | by 'selling the 'goods `quickly.

2. A profit was `quickly, made | by 'selling the goods.

İntonasiyanın digər qrammatik əhəmiyyətə malik komponenti tonal heca üzərindəki tondur. Ən məşhur nümunə sual cümlələrində işlənən yüksələn tondur. Bir çox dillərdə yüksələn tonu enən tonla əvəz etməklə sual cümləsini nəqli cümləyə çevirirlər. Bu bir çox hallarda ingilis dilində istifadə edilmir, çünki cümlələr qrammatik cəhətdən formalaşır və buna aşağıdakı cümlə misal ola bilər. Məsələn, “the price is going up” cümləsini bu cür nəqli cümləyə çevirmək olar:

|The price_ is going up |

(tonal vurğu eyni dərəcədə “up” sözü üzərində ola bilərdi). Bəzi ingilis dialektlərində bu cür sual vermək tamamilə qəbul ediləndir:

(Why do you want to buy it now?) |The ,price_ is ,going up

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.M. Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama tərkibli sadə nəqli cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri (ingilis dili ilə müqayisədə eksperimental fonetik tədqiqat). Bakı, 1966
2. Yunusov D.N. Cümlə intonasiyasının bəzi xarakterik xüsusiyyətləri haqqında. Bakı, Mütərcim, 2014. German dilləri ixtisası üzrə materiallar toplusu. 200 səh.
3. Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Bakı, 2005
4. Veysəlli F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993
5. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları (II cild). Bakı, 2008, 308 səh.
6. Bollinger D.Z. Intonation and its use. Melody in grammar and discourse. Stanford, 1989, 365 səh.
7. Roach P. English phonetics and phonology. Cambridge, 2005
8. Babayev S.M., Garayeva M.G. English phonetics. Baku, 2009
9. Broadford, Barbara. Intonation in context. Cambridge, 1988
10. Crutienden A. Intonation. Cambridge, 1986
11. Crystal D. Prosodic systems and intonation in English. Cambridge, 1969
12. Dickushina O.I. English phonetics. M-L, 1965
13. Thompson J. Intonation practice. Oxford, 1981, 383 p.
14. Торсуев Г.П. Константность и вариативность в фонетической системе. М, 1977, 125 с.

SUMMARY

The article deals with the problem of variation and constancy in the phonetic system of language and in the intonation structure.

For mainly historical reasons, certain English dialects or varieties have been viewed more positively than others. Thus, standard English, because of its association with being the national English language, has been perceived as the most prestigious of English varieties. However, the fact that some dialects and accents are seen to be more prestigious than others is more a reflection of judgements based on social, rather than linguistic, criteria.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы изменения и последовательности в фонетической системе языка и в структуре интонацией. В основном в силу исторических причин, некоторые английские диалекты и сорта были просмотрены более позитивно, чем другие. Таким образом, стандартный английский, из-за его связи являясь национальным английского языка, был воспринят как наиболее престижных английских сортов. Тем не менее, тот факт, что некоторые диалекты и акценты рассматривается как более престижная, чем другие более отражение суждения, основанные на социальных, а не лингвистических, критериев.